

Hanefi Usulünde Fasid Sayılan İstidlallerden İstifade İmkânı

Mustafa Çil*

Öz

Fıkıh usulü, kaynaklardan hüküm çıkarma metotlarını belirleme görevini yerine getirirken muhtemel metotları çeşitli bakımlardan değerlendirmekte ve onların geçerliliğine ilişkin kararlar vermektedir. Bu metotlardan Hanefi usulü tarafından geçersiz görülenlerinin incelenmesi, geçersiz görülme sebeplerinin tahlili ve bunlardan, mezhebin temel ilkeleri dışına çıkılmadan, hüküm çıkarmada ya da başka bir biçimde yararlanma imkânının araştırılması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Fıkıh usulü, Hanefi mezhebi, İstidlal, Mefhum-i muhalefet*

Abstract

The Possibility of Benefitance from The Deducing Processes That Are Not Accepted in Hanafi School of Thought Jurisprudence

Principles of Islamic Jurisprudence, in addition to its mission of determining the ruling methods from the Islamic sources, assesses the possible methods from various point of views and decides on their validity. The aim of this work is to review the methods that are not validated by Hanafi School of Thought Jurisprudence, analyses of the reasons for their invalidation, and possibility of benefiting from those in judging or in another purposes without violating the essential principles of the Hanafi School.

Keywords: *Principles of Islamic Jurisprudence, Hanafi School of Thought, Deduction Process, Divergent Meaning*

Atıf : , "Hanefi Usulünde Fasid Sayılan İstidlallerden İstifade İmkânı", KTÜİFD, c. 1, sy. 2, Güz/2014, s. 63 - 78.

* Öğr. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı, mustafa_cil@hotmail.com

Giriş

Fıkıh usulü, şer'i hükümlerin tafsili delillerden çıkarılmasını mümkün kılan kaideleri belirleyen ve icmali delilleri tanıtan bir ilimdir. Bu ilmin amacı, şer'i hükümlerin, şer'i delillerden nasıl ve ne şekilde çıkarılacağını öğretmektir.¹ Bu amacı gerçekleştirmek üzere belirlenen ve şer'i delillerle ispatlanıp sağlam temellere oturtulan külli nitelikteki kurallar, tafsili delilleri incelemesi sırasında müctehid tarafından dikkate alınır; tafsili delillerden bu kurallar sayesinde ve doğrultusunda cüz'i hükümler elde edilir.²

Müctehidin ulaştığı hükmün geçerliliği hükme ulaşmak için takip ettiği yolun güvenilirliğine; bu güvenilirlik ise söz konusu yolun fıkıh usulünde belirlenen esaslara uygun olmasına bağlıdır. Buna göre, usulde geçerli kabul edilmeyen bir yöntemle ulaşılan hüküm, kabul edilen bir yöntemle ulaşılan hükmün aksine olarak bir değer ifade etmeyecektir. Hükme ulaşmada takip edilmesi mümkün ve fakat usulde geçersiz sayılan yöntemle ya da böyle bir yöntemle hükme ulaşma çabasına fasid istidlal diyebiliriz.

Fıkıh usulü anlayışını kendi içinde tutarlı bir bütün halinde ortaya koyabilen bir fert ya da ekolün bazı istidlal türlerini geçerli, bazısını ise geçersiz sayması mümkün ve kabul edilebilir bir tutumdur. Bu değerlendirmeye örnek teşkil eden bir durum da, bazı istidlal türlerinin Hanefi usulünde fasid sayılması ve -mezhepteki bazı hüküm ve kabulleri savunma amaçlı kısmi istifadeler dışarıda tutulursa-³ bu istidlallerden yararla-

1 Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, 3. Basım (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 1996), s. 3, 4.

2 Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, çev.: İbrahim Kâfi Dönmez, 2. Basım, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 1996), s. 31.

3 Bu ifade ile, muhatabın bir açıklamasını veya itirazını reddetmek için kullanılan 'Bu sözü kabul etmek fasid olan bir istidlali geçerli saymayı gerektirir. Bu sebeple senin bu ifaden kabul edilemez.' biçimindeki değerlendirmeler kastedilmektedir. Mesela Hanefi usulündeki, şart edatı bulunduran bir ifadeye şart anlamı kaçınılmaz olarak vardır, kabulüne şöyle bir itiraz yöneltilmektedir: '*... eğer kendilerinde (kölelerde) bir hayır görüyorsanız, onlarla hemen mükatebe yapın!*' (24/Nûr 33) ayetinde şart edatı vardır. Fakat bu hakiki bir şart değildir. Ayet yaygın uygulamaya işaret etmektedir. Nitekim kendilerinde hayır görülmeyen kölelerle mükatebe yapmak da caizdir. Bu itiraza verilen cevap itirazın, mefhum-i muhalefetin bir çeşidi olan mefhum-i gayeyi kabul etme durumunda geçerli olabileceği; hâlbuki Allah teâlânın sözünün bundan (mefhum-i gayeden) münezzehe olduğu şeklindedir. Cevabı şu şekilde sunmak da mümkündür: Bu itirazın geçerliliği, mefhum-i gayenin geçerli bir istidlal olması du-

nılma yoluna gidilmemesidir.

Bu çalışmanın amacı, söz konusu istidlallerin Hanefi usulünde geçersiz sayılma nedenlerinin tespiti, tahlili ve bu şekilde ulaşılabilecek sonuçların değerlendirilmesiyle, bu istidlal yöntemlerinden mezhebin mevcut sistemi içinde, bir biçimde yararlanma imkânının varlığını araştırmaktır. Araştırmada ulaşılabilecek kanaatlerin tartışmaya açık olduğu şüphesizdir. Fakat bunların tartışmaya değer olabilmesi için bile öncelikle, birbiriyle de irtibatlı şu sorulara olumlu cevap verilmesi bir gerekliliktir: Genel olarak fıkıh usulünde, özel olarak da Hanefi usulünde var olandan farklı bir görüş ortaya koymak mümkün müdür, usulde fasid sayılan bir istidlal yöntemi geçerli hale getirilebilir mi ve istidlal için elverişli görülmeyen bir yöntemden başka bir şekilde yararlanılabilir mi?

Fıkıh usulü doktrininde aynı konudaki görüş farklılığı örneklerinin çokluğu ve hatta bu farklı görüşlerin karşıt görüş sahipleri ve üçüncü kişiler açısından değeri ve bağlayıcılığının bile tartışma konusu oluşu ilk soruya olumlu cevap verebilmenin delili olmaya yeterlidir.⁴ İslam hukuk ekolleri birbirlerine göre fasid olan istidlalleri kullanıyor olmalarına karşın bir bütün olarak birbirlerini dalaletle itham etmemişler, istidlal yöntemlerinde farklılık bulunan çeşitli ekolleri 'hak' olarak kabul etmişlerdir. O halde bir ekolün belli bir istidlal yöntemini fasid saymasını, o istidlalin kendi usulüne uymadığı, mezhep içinde bu yöntemi kullanarak hüküm istinbatını tecviz etmediği şeklinde anlamak; buradan da bir başka ekolün bu yöntemi kendi sistemine uygun bulup kullanmasını ise nihai anlamda reddetmediği sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu durumda, nihai anlamda reddedilmeyen bir istidlal yöntemi birtakım düzenlemelerle mezhep sistemine uygun hale getirilebildiğinde fasid olma vasfından kurtulup

rumunda mümkün olur. Biz bu istidlal türünü geçersiz saydığımızdan bize bu itiraz yöneltilemez. İtirazdaki, kendilerinde hayır görülme de mükatebe yapmanın caiz oluşu ifadesine verilen cevap ise şöyledir: Bu ayetteki emir vücup değil nedb ifade eder ve kendilerinde hayır görülen kölelerle mükatebe yapmanın mendup olduğunu gösterir. Bu da, onların kendilerinde hayır görülmeyenleriyle mükatebe yapılabilmesi ile çelişmez. Örnek için bkz.: Abdüllatif b. Abdülazîz İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, tah.: Yahya Muhammed Ebu Bekir Abdülmübdî, 1. Basım, (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmi, 1431/2010), c. II, s. 532-533.

4 Bu sorunun detaylı cevabı ve usuldeki görüş farklılığı örnekleri için bkz.: İbrahim Kâfi Dönmez, "Usulde İctihad Mümkün mü?", *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı (25-27 Nisan '97)*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yayınları, 1997), s. 243-250.

-bu mezhep açısından da- geçerli hale gelebilecektir. Bu, ikinci soruya da olumlu cevap verilebileceğini gösterir. Hanefi usulünde karşılaşılan bazı örnekler diğer soru için de olumlu cevap vermeyi mümkün kılar. Mesela, aks (yokluğu durumunda hükmün de bulunmadığı nitelik) özelliğine sahip olması bir vasfın illet olduğunun delili değildir. Fakat aks özelliğinin varlığı illet belirlemede o vasfın tercihi için bir gerekçedir.⁵ Yani aks, illeti ispat etmeye elverişli değildir fakat tercih gerekçesi olmaya elverişlidir.

Bu aşamada istidlal kavramını tanıtıcı kısa bir açıklamayı takiben fasid sayılan istidlal yöntemlerine ilişkin değerlendirmelere geçilebilir.

İstidlal Kavramı ve Fasid İstidlaller

İstidlal kelimesi, rehberlik etme, yol gösterme demek olan 'delalet' kökünden türemiş olup birinin rehberliğini isteme, delil arama, delile bakma, delil ikame etme gibi anlamlara gelmektedir. Farklı alanlarda terim olarak kullanılan istidlalin fıkıh usulündeki kullanımları da çeşitlilik göstermekle birlikte genel olarak, fakihin çözüm üretme metodunu veya mevcut çözümleri temellendirmesi faaliyetini ifade edecek şekilde kullanıldığı belirtilmektedir.⁶ Konumuz açısından istidlal, nassa dayalı hüküm istinbatı faaliyeti sırasında başvurulmuş yöntemi ifade eden daha dar bir anlamı karşılamakta ve bu yöntem istinbat için elverişli bulunmadığında fasid olarak nitelendirilmektedir. Fasid istidlaller konusunun usul eserlerindeki takibi de istidlalin bu alanda, belirtilen dar anlamıyla kullanıldığını doğrulamaktadır. Burada şu hususa dikkat çekmek uygun olacaktır: Fasid denilebilecek pek çok istidlal türü ortaya koymak mümkündür. Bununla birlikte fasid istidlallerin sayısı sınırlıdır. Zira fasid diye nitelenen yöntemler ictihada ehil görülen en az bir müctehid tarafından muteber görülmektedir. Hiçbir müctehidin itibar etmediği bir yöntem fasid istidlal kapsamında bile incelenmeye değer olmayacaktır. Buna göre istidlalin fasid oluşu da onu kullananın değil -ki fasid olduğunu söyleyip kullanmak tutarsızlık göstergesidir- muhalifinin değerlendirmesi olacaktır. Yani istidlal yöntemini sahih ya da fasid saymak usulcünün işidir ve usulcü kendisini belli bir noktada konumlandırıp belli ilkelerle bağımlı

5 İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, II, 490.

6 Buna göre istidlal kavramının diğer alanlardaki kullanımları ile fıkıh usulündeki farklı kullanımları bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır. İstidlalin anlam ve kullanım yelpazesi için bkz.: Abdülkuddûs Bingöl, Ferhat Koca, Yusuf Şevki Yavuz, "İstidlal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 323-328.

gördükten sonra karşılaştığı istidlal türlerini bu konum ve ilkelere göre değerlendirmektedir. Çalışmamızın bu aşamasında, değerlendirmeyi Hanefi mezhebine göre yapan usulcülerin fasid saydığı başlıca istidlal yöntemleri ve bunlara dair bazı kanaatlere yer verilecektir.

1-Mefhum-i muhalefet: Mefhum-i muhalefet konusu fıkıh usulünde genellikle istinbat metotları bölümünde ‘manaya delaletin şekli bakımından lafız’ başlığı altında ele alınır. Usulcüler, kapsamındaki -iktizanın umumu olup olmadığı gibi- bazı detayları tartışmış olsalar da mantukun delaletini ve mefhumun muvafık olan delaletini kabul etmişler, mefhum-i muhalefet konusunda ise görüş ayrılığına düşmüşlerdir.

Mefhum-i muhalefet sözün, mantukun hükmünün, hükümde dikkate alınan kayıtlardan birini taşıyaması sebebiyle meskût anı hakkında geçerli olmadığına delalet etmesidir.⁷

Mantukun hükmüne konan kayıtlar bakımından mefhum-i muhalefetin lakab, aded, sıfat, şart, gaye gibi çeşitleri vardır. Bu tür kayıtların beşer kelimasında olması durumunda mefhum-i muhalefete itibar edileceğinde ittifak varken, naslarda yer almaları durumunda konu tartışma alanı haline gelmektedir.

Hanefilere göre şariin sözündeki bütün maksatları kuşatmak mümkün olamayacağından, naslardaki kayıtların konuluş amacı tespit edilemediğinde kaydın, onun bulunmadığı yerde hükmün de olmadığını göstermek amacıyla konulduğu iddia edilemez. O konuda o nas bir şey söylemiyor kabul edilir ve hükme ulaşmak için başka deliller araştırılır. Cumhura göre ise naslardaki kayıtların bir amacı vardır. Müctehid herhangi bir nastaki kaydın hangi maksatla konulduğunu araştırdıktan sonra kaydın, hükmün bu kaydın bulunduğu durumlara tahsis edilmesi ve kaydın bulunmadığı durumlarda hükmün yok sayılması dışında bir maksadı olmadığını anlarsa artık onun nassı bu kayda göre yorumlaması, kaydın bulunmadığı yerde mefhum-i muhalefete göre amel etmesi gerekir.⁸

Mefhum-i muhalefeti hüccet sayanların da bu konuda oldukça titiz davrandığı ortadadır. Zira öncelikle naslardaki kayıtların muhtemel diğer sebeplerini araştırmakta neticede farklı bir sonuca ulaşamadıklarında ‘Bu kayıt, kaydın yokluğunda hükmün de olmadığını göstermek içindir.’

7 Şa’ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkh)*, s. 407.

8 Şa’ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkh)*, s. 411-412.

kanaatine ulaşmakta ve bunu yine de zanni bir delil kabul etmektedirler.

Cumhurun mefhum-i muhalefet ile ulaştıkları çoğu hükme Hanefiler başka yollarla ulaştıklarından⁹ bu konudaki tartışmanın pratiğe yansımaları sınırlıdır. Bununla birlikte teorik olarak Cumhurun görüşü tercihe şayan görülmektedir.¹⁰ Zira onlar naslardaki kayıtları ihmal etmemekte; istinbatta bir şekilde bunlardan yararlanma yoluna gitmektedirler.

Mefhum-i muhalefetin delaletinin zanni olduğu ve mefhum-i muhalefetle çıkarılan anlam için kesinlik iddiası bulunmadığı dikkate alındığında şariin maksatlarını kuşatmanın imkânsızlığı düşüncesinin bu tür delaleti kabul etmemek için güçlü bir gerekçe olmamasına¹¹ rağmen Hanefilerin, Cumhurun belirlediği şartlarla veya benzerleri ile bu delalet türünden yararlanma yoluna gitmemiş olmalarının sebepleri irdelenmelidir. Kanaatimizce bu, mezhebin iç tutarlılığını sağlama ve koruma amaçlı bir tercihtir. Mefhum-i muhalefetle amel edilmeyerek yok olanı delil saymama ve söylenmemiş olanla amel etmeme şeklinde ortaya çıkan ihtiyat ilkeleri ile bazı hükümlere yapılan temellendirmeler korunmak istenmiş olmalıdır.

Yok olanın delil olmaması, Hanefi mezhebindeki ilkelerden biridir. Hatta kimi zaman mezhebe bu kabulün ihlal edildiğine dair tenkitlerde bulunulabilmiştir.¹² Mefhum-i muhalefet, şariin söylediği ile değil de söylemediği ile istidlal olarak görüldüğünden¹³ bu kabul ile uyumsuz bir görünüm arz etmektedir. Mezhepteki ihtiyat ilkesinin de söylemediği bir sözü şarie nispet etmekten kaçınmayı gerektireceği değerlendirilmiş olmalıdır. Hanefi usulünde bazı kabullerin temellendirilmesinde ve savunulmasında mefhum-i muhalefetin fasid sayılmakta oluşundan ya-

9 Ahirette ruyetullahın imkânının, “Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır.” (83/Mutaffifin 15) ayetindeki ifadenin lakab mefhumu ile ispatı ve lakap mefhumunu kabul etmeyenlerin ruyetullahın ispatı için aynı ayeti farklı bir biçimde yorumlaması için bkz.: İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, II, 298.

10 Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, s. 412.

11 Ferhat Koca, “Mefhum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, 352.

12 Mesela Hanefilerin, aklını kullanma imkânının olmaması illetiyle kendisine veli tayini konusunda yaşı küçüğü akıl hastasına kıyas etmelerine bu gerekçe ile karşı çıkılmaktadır. Bkz.: İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, II, 428.

13 Bu gerekçe diğer bazı istidlallerin geçersiz sayılması için de kullanılmıştır. Mesela bkz.: Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, *el-Muharrer fi usûli'l-fıkh*, 1. Basım, (Beyrut, 1417/1996), c. I, s. 204-205, 206-207.

rarlanıldığına değinilmişti. Mefhum-i muhalefetin geçerli sayılması bu kabulleri temellendirmek ve savunmak için başka delil arayışını zorunlu kılacaktır. Yani, Hanefi usulcülere mefhum-i muhalefeti geçerli sayıp onun geçersizliği ile temellendirdikleri kabuller için başka deliller aramak ile Cumhurun mefhum-i muhalefet ile ulaştıkları hükümlere ulaşmak için farklı deliller aramak arasında tercih durumunda kalmış ve diğer ilkeleri ile de uyduğu için ikincisini tercih etmiş olmalıdırlar.

Mefhum-i muhalefetin kabulünün yok olanın delil olması anlamına gelip gelmeyeceği bir yana, Hanefi mezhebinde -açıkça ifade edilmese de- yok olanın delil olmaması kabulünün aşıldığına dair örnekler vardır.¹⁴ Mefhum-i muhalefet konusunda bunun aşılma yoluna gidilmemesi buna ihtiyaç duyulmaması nedeniyle olmalıdır. Mezhepte, söylenmemiş olanla amel etmeme ilkesi ile uyumadığı iddia edilen kabuller de vardır ve bunlar çeşitli yorumlarla aşılmaya çalışılmaktadır.¹⁵ Mezhepteki ihtiyat ilkesi ise mefhum-i muhalefetin kabulü gerektiği doğrultusunda da kullanılabilir. Zira nastaki kayıtların başka bir amaçla konulduğunun tespit edilememesi durumunda bunları kullanım dışı bırakmak yerine bu vasıfların yokluğunda hükmün de olmadığını göstermek için konulmuş olabileceğini değerlendirmek de ihtiyatın bir gereğidir. Kaldı ki bu vasıfların bazıları müessir vasıf görülerek hükmün illeti makamına konulmuş¹⁶ ve aslında mezhepte bir biçimde bunlardan yararlanılmıştır.

Mefhum-i muhalefetin özünden kaynaklanan bir geçersizliğin bulunmadığı, bu istidlali geçersiz sayma gerekçelerinin aşılabildiği; dolayısıyla kendisiyle ulaşılan sonuçlar için 'caizdir', 'beis yoktur' gibi ihtiyat içeren ifadeler¹⁷ kullanmak şartıyla mefhum-i muhalefetten bir istidlal yöntemi olarak yararlanılabileceğini söylemek mümkündür.

14 'Yokluk' ile 'yok' arasında ayırım yapmakla ve 'yok'un bir 'şey' olabileceğini belirtmekle bir itirazı aşma çabası için bkz.: İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, II, 428-429.

15 Mesela emrin, ziddına delaletini kabul etmeyenler, 'Zıt, söylenmemiş olan bir şeydir ve sükut bir şeyi vacip kılmaz.' demektedirler. Bu itiraz ve itirazı aşma çabası için bkz.: es-Serahsi, *el-Muharrer fî usûli'l-fıkh*, I, 68-69.

16 es-Serahsî, *el-Muharrer fî Usûli'l Fıkh*, I, 193-194.

17 Hanefilerin, icihadla ulaştıkları bazı sonuçlar için kesin hüküm belirten ifadeler yerine ihtiyat içeren ifadeler kullandığı tespiti ve örnek ihtiyat ifadeleri için bkz.: Beşir Gözübenli, "İslam Hukukunda İstihsânen Meşru Görülen Borç İlişkilerine Dair Bazı Mülâhazalar", *İslami İlimlerde Metodoloji /Usûl Meselesi 2*, (İstanbul, 2009), s. 193-194.

2- Mutlakın Mukayyede Hamli: Vaz' olunduğu mana bakımından lafzı kısımlandıran usulcüler mutlak ile mukayyedi de genellikle, bu kısımlardan saydıkları has bahsinde incelemektedirler.

Gayr-ı muayyen bir ferdi veya fertleri gösteren ve kendisinin herhangi bir sıfatla kayıtlanmışına dair delil bulunmayan lafza mutlak; aynı tür lafzın herhangi bir sıfatla kayıtlanmışına dair delil bulunana da mukayyed denir.

Aynı durumla ilgili olmayan mutlak ve mukayyetle buldukları hal üzere amel edilmesinin gerekeceği tabiidir. Mutlak ve mukayyedin aynı konuyla ilgili olabileceği durumlar için ise beşli bir taksim yapılmış olup, iki nasta hüküm ve sebep bir olup itlak ve takyit sebepte değil de hükümde ise mutlakın mukayyede hamledileceği; iki nasta hükümler ve sebepler farklı veya sebep aynı hükümler farklı ise mutlakın mukayyede hamledilmeyeceği ittifakla kabul edilmiştir. Hüküm ve sebep aynı olduğu halde itlak ve takyit hükümde değil de sebepte ise veya iki nasta hükümler aynı iken sebepler farklı ise Cumhura göre bu iki durumda da haml gereklidir. Hanefilere göre ise bu iki durumda mutlak mukayyede hamledilemez. Böyle bir haml ile hüküm elde etme işi fasit bir istidlaldir. Her iki nasla kendi alanlarında ayrı ayrı amel edilmelidir. Bu durumda haml yapmak nassa rağmen kıyasa başvurup nistan anlaşılardan farklı bir hükme ulaşmak gibidir. Bu da caiz görülemez. Cumhur ise bu durumdaki kayıtları 'şart' gibi değerlendirir ve 'hüküm bu şartla geçerlidir' tarzında bir yaklaşım ortaya koyar.¹⁸

Konu hakkındaki ihtilafın pratik sonuçları, keffaret olarak azad edilecek kölede mümin olma şartı, kişinin velayeti altında bulunan gayr-i müslim için fitir sadakası vermesinin gerekli olması, şufa hakkının tanınmasında yol birliğinin aranması gibi örneklerde kendini gösterir.

Kanaatimizce mutlakın mukayyede hamli konusu öncelikle genel olarak değerlendirilmeli, böyle bir zorunluluk olup olmadığı ortaya konulmalıdır. Konu hakkındaki değerlendirmeler için bu gereklidir. İhtilafa mevcut haliyle bakıldığında ise bazı tartışmalı noktalarda haml yapmanın mükelleflere genişlik sağladığı görülmektedir. Bazı örneklerde ise

18 Ebü'l-Berekât Hâfızüddin en-Nesefi, *Menârü'l-envâr*, (İstanbul, 1326 h.), s. 13-14; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2. Basım, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayınları, 1955), c. I, s. 104; Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, s. 319-326.

haml yapmak maslahata daha uygun olabilmektedir.

Mutlakın mukayyede hamlinin Hanefi usulünde fasit sayılan kısımlarında hamlin zorunlu olmadığı fakat haml ile dinin muteber saydığı maslahatlara uygun bir hükme ulaşılabilecekse ve haml başkasının hakkını ortadan kaldırmaksızın bir genişlik sağlayacaksa bu durumda mutlakın mukayyede hamledilmiş hali ile amel etmenin müstahap olacağını söylemek mümkündür. Mesela, 'Zihar keffareti olarak kafir bir köle azad edilebilir, fakat mümin bir köle azad edilmesi müstahaptır.' denilebilir. Nitekim Hanefi fıkında mezhebin kuralları üzere sabit olmadığı halde diğer mezheplerde bulunduğu için ihtilaftan çıkma amacı ile gerekçelendirilerek müstahap sayılan hükümler bulunmaktadır.¹⁹

3- Ammı Sebebine Tahsis: Nüzul/vürud sebebi bulunan âm bir lafzın cevap olabilecek miktarı aşması durumunda bu sebebe hasredilmesinin gerekli olup olmadığı usulcüler arasında tartışılmıştır. Mesela, bir yemeğe davet edilen kişinin 'bugün yemek yersem...' diye başlayarak yaptığı bir yemin o yemekle ilgili midir, yoksa o günün herhangi bir vaktinde başka bir yemek yemesi halinde de yemini bozulacak mıdır? Ammı sebebine tahsis edenlere göre yemin o yemekle ilgilidir. Böyle bir tahsisi fasid sayanlara göre ise o gün yenilecek herhangi bir yemek yemini bozacaktır. Hanefilere göre burada hâlin delaletine itibar edilemez. Çünkü mantuk delaletten daha güçlüdür ve mantuka riayet delalete riayetden öncelikli olmaktadır.²⁰ Böyle bir hasr doğru değildir. Yani ammı sebebine tahsis fasid istidlallerdendir. Şafii ve Malikilere göre ise âm sebebine tahsis edilmelidir. Aksi halde tahsis ile ammin bazı fertleri dışarıda bırakılabileceği gibi nassın nüzul/vürud sebebinin dışarıda bırakılması da mümkün olabilir ki bu durumda o sebebin varlığının da bir anlamı ve değeri kalmaz.²¹

Bu tartışmanın özü, belli bir sebep üzere varid olan nastaki umum ifadesinin bu sebebin benzeri durumları da kapsayıp kapsamayacağıdır. Âm lafzın sebebe has kılınamayacağını kabul eden Hanefilerin, lafzı se-

19 Mesela cenaze yıkayan ve taşıyanın, deve eti yiyenin abdest almalarının müstahap; teyemmümlünün her farz namaz için teyemmümünü yenilemesinin evla görülmesi böyledir. Bkz.: Hasen b. Ammâr eş-Şürünbülâli, *Merâki'l-felâh şerh-i Nûri'l-îzâh* (Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvi, *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'ala Merâki'l-felâh şerh-i Nûri'l-îzâh* ile birlikte), 2. Basım, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 2009), s. 84, 85, 125.

20 İbn Melek, *Şerhu'l-menâr*, I, 312.

21 Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, I, 103.

bebe has kılarak delillendirme yapmayı fasid istidlal saymalarının izahı zordur. Nas, o sebep üzere gelmişse öncelikle onunla ilgili olduğu kesindir. Nassın hükmünü teşmil etmemeye fasid istidlal denilmemelidir. Belki mihatabın bu tür teşmil ile hüküm elde etmeye fasid istidlal demesi daha anlamlı olabilir. Çünkü âm sebebine tahsis edilmediğinde, nastan, nassın vürud sebebine benzer durumlar için hüküm istinbatı yapılabilmektedir ve muhatap böyle bir istinbatı geçersiz olarak niteleyebilir.

İslami ilimler sahasında sebebin hususiliğinin hükmün umumiliğine engel olmayacağı genel kabul görmüş bir kuraldır. Aksi bir kabul, sınırsız olaylara sınırlı naslarla çözüm bulma çabasını menfi anlamda ciddi bir biçimde etkileyecek; hukukun işlerlik, devamlılık ve geçerlilik iddiasını sürdürmesini zorlaştıracaktır.

Muteber başka delillerle, bazı durumların ammın kapsamı dışına çıkarılabileceğini Hanefiler de kabul etmektedir. Ayrıca muhaliflerin 'nüzul/vürud sebebi de tahsisle dışarıda bırakılabilir' endişesine de gerek yoktur. Zira nüzul/vürud sebebi o hükmün verilebileceği en uygun durum demektir ve o durum için verilen hükmü kaldırmak neshle mümkün olabilir ki neshin Hz. Peygamber (s.a.)'in vefatından sonra imkânsız olduğu malumdur.

Bu tartışmada -isimlendirme ile ilgili husus dışında- Hanefi yaklaşımının tercih edilmesi uygundur. Muhaliflerinin ammı sebebine hasrederek hüküm elde etmeleri değilse de 'amm lafız sebebi dışında kullanılamaz' denilebilecek yaklaşımları fasid bir anlayış olarak görülebilir. Bununla birlikte hukuki istikrarı olumsuz etkilemediği ve hukuki anlamda başkalarını ilgilendirir tarzda yargı alanına taşınmadığı sürece kişinin kullandığı âm ifadelerin sonucu bakımından kendi niyetine göre hareket edebileceği yani diyaneten kişinin kendi kullandığı ammı sebebine tahsis edebileceğini de kabul etmek gerekir.

4- Ammı Mütakellimin Maksadına Tahsis: Bu istidlal, mütakellimin sözü âm kipiyle söylenmiş olsa bile lafzın muktezasına bakmayıp hükmü yalnız mütakellimin o sözden maksadı olan şeye has kılmak ve mütakellimin maksadı olmayan yerlerde sözün hükmünü icra etmemektir. Hanefiler bu duruma da fasid istidlal demektedirler. Onlara göre böyle bir tutum nassın muktezasını iptal etmek demektir. Ammı mütakellimin maksadına tahsis eden Şafiilere göre ise böyle bir amm aslında has gibidir. Lafzın an-

lamı mütekellimin maksadı dışına taşırılamaz.²²

Bu istidlal bir önceki ile benzerlik gösterdiğinden oradaki değerlendirmeler burası için de geçerlidir. Fakat burada mütekellimin maksadının belli durumlarla sınırlı olabilme ihtimali daha dikkatle araştırılmalı, bu araştırma sonuçlarının elvermesi halinde istidlalde bulunulmalıdır. Başka bir anlatımla bu kısımda âm lafzın mütekellimin maksadına tahsis ihtimali nüzul/vürud sebebine tahsisindeki ihtimalden daha kuvvetli görünmektedir.

5- Yakınlıkla İstidlal: Birden çok kelime veya cümlenin atıf yoluyla birbirine bağlı olduğu durumlarda hükümlerinin de aynı olacağı kabulü ile hükme varmaya yakınlıkla istidlal denir.

Şafiilere göre bu tür istidlal muteberdir ve matufa, matufun aleyhin hükmü verilir. Mesela, '*Namaz kılnız ve zekât veriniz.*' (2/Bakara 110) ayetinde zekât vermek namaz kılmaya atfedildiği için zekât ile namaz aynı hükümdedir. Ve mesela bir çocuğa namaz kılmak farz olmadığı için zekât vermek de farz değildir. Hanefilere göre bu şekilde bir istidlal fasiddir. Hanefi usulcüler kelimelerin birbirine atfedilerek bir yargıya bağlanması ile farklı yargı ifade eden cümlelerin birbirine atfedilmesi arasında ayırım yapmışlar ve birincideki kelimeler aynı hükme tabi iseler de ikincideki cümleler aynı hükme tabi olmayıp müstakil gibidirler, demişlerdir.²³

Farklı yargılar içerse de ifadelerin aynı cümlede toplanmasının hüküm istinbatında hiç dikkate alınmayacağını söyleyebilmek için ciddi gerekçelere ihtiyaç vardır. Kanaatimizce aynı cümledeki farklı yargılardan edinilen hükümlerin bağlayıcılıkta eşit olup olmadığı tümevarımla tespit edilmeye çalışılmalı ve çıkan sonuca göre kural denilebilecek bir kanaat oluşturulmalıdır. Ayrıca yakınlıkla istidlal ile elde edilecek teklifi hükümlerin bağlayıcılık bakımından eşit olduğu sonucuna ulaşılsa bile bu durumun, hükümlerin sebep, şart ve benzeri yönlerden de eşit veya benzer olmasını gerektirdiği sonucu çıkarılmamalıdır.

Bize göre ayrıca, yakın olarak verilen ifadelerden, hükmü karinelerle sabit olanı hükmü karinelerle değil de genel kabul üzere belirlenecek olan diğerinin hükmünü belirlemede dikkate alınabilir. Bu anlamda ilk

22 Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, I, 104; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 199.

23 Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usûlü*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1982), s. 112; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 237-238.

hüküm diğerini teklifi hükümler kategorisinde kendine bir kademe daha yaklaştırıcı bir karine olarak görülebilir. Mesela birlikte verilen iki emirden birinin ibaha için olduğu belirlenir diğerinin delaleti belirlenemediğinden -genel kabul üzere- vücup ifade ettiği sonucuna varılırsa ilk emir ikinci emrin vücupa değil de nedbe delalet ettiğine dair bir karine olabilir. Aynı şekilde ibaha için olan bir emir yakınındaki bir nehyin tahrir için değil kerahet için olduğunu gösteren bir karine olarak değerlendirilebilir. Fakat bu tür ifadelerin hükümlerinin ayrı ayrı belirlenmesinin asıl olduğu, bizim önerimizin birbirine yakın olarak zikredilen ifadelerden birinin hükmünü tespit edici başka karine bulunmadığı durumda geçerli olabileceği bilinmelidir.²⁴ Böyle bir kabul, -doğru bulunmasa bile- sahibini usuldeki mevcut görüşler dairesi dışına çıkarmaz. Bu durumda kişi, karine bulunmadığında emrin nedbe, nehyin ise kerahete delalet ettiği görüşlerine katılmış gibi olur.

6- Topluluğa muzaf olarak kullanılan çoğul kelimenin çoğul haliyle topluluktaki her bir kişi için geçerli olduğu şeklindeki istidlal de fasit istidlaller arasında sayılır.²⁵ Buna göre mesela ‘Çocuklarımın iki çocuğu olursa kurban kesmek üzerime borç olsun.’ diyen birisinin kurban kesmesinin gerekli olması için her bir çocuğunun iki çocuğu olması gerektiği şeklindeki istidlal fasiddir. Verilen örnek üzerinden devam edersek, sahih sayılan istidlale göre adakta bulunanın toplam iki torunu olması halinde kurban kesmesi gerekli olacaktır.

Bu istidlalin uygulanabileceği bir kullanımda, dava konusu olmadıkça kişinin kendi niyetine göre hareket etmesi mümkün olabilirse de dava konusu olması durumunda ifade için seçilen dilin yapısı ve ifadenin örfteki kullanımı gibi karinelerle oluşacak kanaate göre hüküm verilmesi

24 Buna göre ‘*Yiyyin, için fakat israf etmeyin.*’ (7/Araf 31) ayetinde mal ve imkânların gereksiz yere harcanması anlamıyla israf yasağı bulunmasına rağmen kişinin kendi mülkiyetindeki su veya nehir suyu ile abdest alırken israfta bulunmasının tahririme mekruh; vakfedilmiş su ile kamuya ait kurumlardaki suları israfının ise haram oluşunu (et-Tahtâvi, *Hâşiyetü't-Tahtâvî ‘ala Merâki'l-felâh şerh-i Nûri'l-îzâh*, 80) önerimiz doğrultusunda şöyle temellendirebiliriz: Bu ayette yeme ve içme emirleri ile israf yasağı birlikte verilmiştir. Yeme ve içme emirlerinin ibahaya delalet ettiği karinelerle sabittir. İsrâf yasağı ise aksine bir karine bulunmadığında haram oluşa delalet eder. Burada ibaha ifade eden emir mukarin olduğu nehy için bir karine olmakta ve onu kendine bir derece yaklaştırarak tahrir değil kerahet ifade ettiğini göstermektedir. Vakıf ve kamu mallarındaki israf ise bunların korunmasına dair özel delillerle güçlenerek tahrir derecesine çıkarılmaktadır.

25 Nesefi, *Menârü'l-envâr*, s. 14.

uygun olabilir. Bu da burada fasid sayılan istidlal yöntemi ile karar vermesi yani onu geçerli saymayı gerekli kılabilir.

7- Fasid sayılan istidlallerden biri de bir şeyi emretmenin onun zıddının haram olma şeklinde nehyini; bir şeyi nehyetmenin de onun zıddının vacip olma şeklinde emrini gerektireceği görüşüdür. Bu istidlali fasid sayanlara göre ise bir şeyi emretmek zıddının mekruh; nehyetmek ise zıddının müekked sünnet sayılmasını gerektirir.

Bu konu, emrin fevre veya terahiye delaleti ile ilgili kabullerle irtibatlıdır. Emrin fevre delalet ettiğini kabul eden Cessas (ö. 370/981)'a göre emredilen hususun zıddı her durumda haramdır.²⁶ Emrin terahiye delalet ettiğini kabul edenlere göre ise emredilen hususun vaktini geçirmeyecek biçimde tehir etme şeklindeki zıddı haram değil mekruhtur; vaktini geçirecek şekilde geciktirmede de haramlık emirle değil, emredilen hususu yapmama ile ilişkilidir.²⁷ Bir diğer temellendirme de şöyledir: Bir şeyin kendisi zıddına delalet etmez. Zıddı hakkındaki hüküm zarureten verilir. Zarurette de en alt sınır alınacağından emredilen şeyin en alt zıddı kerahet, nehyedilen şeyin en alt zıddı da sünnet olacaktır.²⁸ Bu temellendirme, nehyin zıddının müekked sünnet oluşunu da açıklamaktadır. Bu tartışma, belirtildiği üzere başka tartışmaların sonucu şeklinde ortaya çıkmıştır ve pratiğe yansımaları sınırlıdır. Bu istidlali fasid sayanların bazı konularda farklı yorumlarla, -geçerli kabul etmedikleri halde- bu istidlal ile ulaşılan sonuç paralelinde görüşlere ulaştıkları da görülmektedir. Mesela Ebu Yusuf emrin zıddının keraheti gerektirdiği kabulü üzere necis bir yere secde etmenin namazı bozmayacağı, secde temiz bir yer üzerinde tekrarlanırsa namazın geçerli olacağı görüşündedir ve bu kendi kabulüne uygundur. Fakat bu görüş secde edilen yerin kişinin elbisesi hükmünde olduğu değerlendirmesi ile kabul edilmemiş, bu durumda namazın bozulacağı sonucuna varılmıştır²⁹ ki fasid sayılan istidlalin geçerli sayılması da aynı sonucu vermektedir.

Hanefi mezhebinde fasid sayılan istidlallerin bütün Hanefi usulcü-

26 Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî, 2. Basım, (Küveyt 1414 / 1994), c. II, s. 164; İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, I, 315-316.

27 İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, I, 312.

28 Ahmed b. Ebû Saîd b. Ubeydullah Civen, *Şerhü nûri'l-envâr fî şerhi'l-Menâr*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), c. I, s. 442-443.

29 Nesefî, *Menârü'l-envâr*, s. 14.

leri tarafından fasid görüldüğü söylenemez. Nitekim Abdullah es-Selci (ö. 267) mefhum-i adedi kabul etmektedir. Züfer, ammin sebebine tahsisini kabul edenler arasındadır. Topluluğa muzaf olarak kullanılan çoğul kelimenin çoğul haliyle topluluktaki her bir kişi için geçerli olduğu şeklindeki istidlal de kendisine nispet edilmektedir. İhtilaflı durumda mutlakin mukayyede hamlini gerekli gören Hanefi usulcüler bulunmaktadır. Bir şeyi emretmenin onun zıddının haram olma şeklinde nehyini; bir şeyi nehyetmenin de onun zıddının vacip olma şeklinde emrini gerektireceği görüşüne sahip olan Cessas da bir Hanefi usulcüsüdür.³⁰

Sonuç

Hanefi usulünde fasid sayılan istidlallerin bazıları bu mezhebe müntesip alimler tarafından ortaya konulup kullanılmış; bir kısmının ise geçerli sayanları arasında bazı Hanefi usulcüler de bulunabilmiştir. Dolayısıyla bu özellikteki bir istidlali geçerli sayıp mevcut haliyle ondan yararlanmakla dahi mezhep dışına çıkıldığı iddia olunamaz. Fakat bu tür istidlaller bazı katkı ve değerlendirmelerle mezhepteki yaygın kanat açısından da benimsenebilecek ya da hoş görülebilecek böylelikle de kendilerinden yararlanma imkân ve sahası genişleyebilecek bir duruma getirilebilmektedir. Bu şekilde, farklı görüşlerin buluşabileceği bazı noktalar da belirlenmiş olabilecektir. Belirtilen hususların teminine mütevazı bir katkı sunma amaçlı bu çalışmanın bazı tespit ve önerileri olarak şunları zikredebiliriz:

Hanefi mezhebinde fasid sayılan istidlallerden mefumu'l muhalefetin bazı çeşitleriyle belli şartlarda, geçerli birer istidlal yöntemi olarak istifade edilmesi ve bunun mezhebin genel kabulleri içinde izahı mümkündür. Mutlakın mukayyede haml biçimlerinin ihtilaflı olanlarında, haml gerekli olmamakla birlikte; haml sonucu dinin gözettiği maslahatlarla daha uyumlu hükümlere ulaşılabilirdi durumlarda mutlakin mukayyede hamledilmiş hali üzere amel edilmesi tercih edilmelidir. Ammin, sebebine tahsisi geniş anlamda hüküm istinbatı imkânının sınırlandırılmasına, dar çerçevede ise bir kısım kazai anlaşmazlıklara sebep olabilir. Bununla birlikte böyle bir ammin öncelikle sebebi ile ilgili olduğu ve sebebi bakımından geçerli olduğu kabul edilmelidir. Ammi mütekellimin maksadına tahsis de böyledir. Bu ikisinde başkasının hakkını ihlal etmediği sürece kişi

30 İbn Melek, *Şerhu'l-menâr*, I, 296, 304, 313,

kendi niyetine itibar edebilir. Yakınlıkla istidlal mutlak anlamda yanıltıcı sonuçlar verebilir. Fakat yakınlık, hükmü genel kurallara göre belirlenme durumundaki hususların hükümlerini tespitinde bir karine olarak dikkate alınabilir. Topluluğa muzaf olarak kullanılan çoğul kelimenin nasıl değerlendirileceği ilgili karineler yardımıyla belirlenmelidir. Emrin ve nehyin zıtlarının hükmü ile ilgili görüşler usuldeki diğer bazı kabullere bağlı biçimde şekillenmiş olup ilintili olduğu füru örneklerinde hükme dair genel algıya etkileri oldukça sınırlıdır.

KAYNAKÇA

Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, 3. Basım, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 1996).

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2. Basım, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayınları, 1955).

Bingöl. Abdülkuddûs; Koca, Ferhat; Yavuz, Yusuf Şevki, "İstidlal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 323-328.

Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî, 2. Basım, (Küveyt, 1414 / 1994).

Civen, Ahmed b. Ebû Saîd b. Ubeydullah, *Şerhu nûri'l-envâr fi şerhi'l-Menâr*, (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, tsz.).

Dönmez, İbrahim Kâfi, "Usulde İctihad Mümkün mü?", *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı (25-27 Nisan '97)*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yayınları, 1997).

Gözübenli, Beşir, "İslam Hukukunda İstihsânen Meşru Görülen Borç İlişkilerine Dair Bazı Mülâhazalar", *İslami İlimlerde Metodoloji /Usûl Meselesi 2*, (İstanbul, 2009).

İbn Melek, Abdüllatif b. Abdülazîz, *Şerhu'l-Menâr*, tah.: Yahya Muhammed Ebu Bekir Abdülmübdî, 1. Basım, (Kahire: Darü'l-Kitabi'l-İslami, 1431/2010).

Karaman, Hayreddin, *Fıkıh Usûlü*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1982).

Koca, Ferhat, "Mefhum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVIII, 350-353.

Nesefi, Ebü'l-Berekât Hâfızüddin, *Menârü'l-envâr*, (İstanbul, 1326 h.).

Serahsi, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed, *el-Muharrer fi usûli'l fikh*, 1. Ba-

Mustafa il

sım, (Beyrut, 1417/1996).

Şa'ban, Zekıyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, çev.: İbrahim Kâfi Dönmez, 2. Basım, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 1996).

Şürübülâli, Hasen b. Ammâr, *Merâki'l-felâh şerh-i Nûri'l-îzâh*, 2. Basım, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009).

Tahtâvi, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetü't-Tahtâvi 'ala Merâki'l-felâh şerh-i Nûri'l-îzâh*, 2. Basım, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009).

